

AMRA MULOVIĆ*
(Sarajevo)
VELIDA MATARADŽIJA**
(Sarajevo)

KOMENTARI AHMEDA SUDIJA BOŠNJAKA IBN
HĀĠIBOVIIH GRAMATIČKIH DJELA *AL-KĀFIYA* I
AL-ŠĀFIYA

Abstrakt

Prije slavni komentara klasičnih djela perzijske književnosti Ahmed Sudi Bošnjak okušao se i u oblasti gramatike arapskog jezika i na osmanskome turskom jeziku komentirao djela *al-Kāfiya* i *al-Šāfiya* iz arapske sintakse i morfologije koja je napisao slavni arapski jezikoslovac Ibn Hāġib. Centralni dio istraživanja posvećen je analizi različitih aspekata Sudijevih komentara *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* u okviru koje su izneseni vrijednosni sudovi o ovim do sada neobrađenim rukopisnim djelima. U radu je predstavljen obrazovni i naučni put Ahmeda Sudija Bošnjaka i njegova uloga kao muderisa koji je nastojao unaprijediti nastavni proces kroz pisanje komentara udžbenika koji su činili nastavni plan i program u osmanskim medresama. Isto tako, razmatran je naučni značaj koji su izvorni tekstovi *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* imali u okviru arapske gramatičke tradicije.

Ključne riječi: Ahmed Sudi Bošnjak (ʿAḥmad Sūdī al-Būsawī), komentar, *al-Šāfiya*, *al-Kāfiya*, arapska gramatika

* Dr. Amra Mulović, vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, email: amra.mulovic@ff.unsa.ba; ORCID ID: 0000-0002-6179-6204

** Dr. Velida Mataradžija, docentica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, email: velida.mataradzija@ff.unsa.ba; ORCID ID: 0000-0002-5075-2513

UVOD

U komentatorskom opusu Ahmeda Sudija Bošnjaka (ʿAḥmad Sūdī al-Būsnawī), pored dobro poznatih i u orijentalno-islamskoj kulturi pozitivno vrednovanih komentara perzijskih književnih klasika, nalaze se i komentari dva iznimno značajna Ibn Ḥāğibova djela iz arapske gramatičke tradicije koja su imala i krucijalnu ulogu u osmanskome obrazovnom sistemu, *al-Kāfiya fī al-naḥw* i *al-Šāfiya fī al-šarf*. Prvo djelo predstavlja uvod u arapsku sintaksu, a drugo u arapsku morfologiju. Sudijevi komentari perzijskih klasičnih književnih djela obrađeni su i analizirani u vrijednim i sveobuhvatnim studijama. Međutim, dio Sudijevog opusa posvećen spomenutim gramatičkim djelima iz arapske tradicije, a napisan na osmanskome turskom jeziku, predstavljen je faktografski, uglavnom u formi kratkih kataloških natuknica i konciznog opisa rukopisā. Glavni cilj ovog rada jest analiza Sudijevih komentara *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye*, koji do sada nisu naučno valorizirani. Neki od zadataka ovog istraživanja jesu predstaviti obrazovni i naučni put Ahmeda Sudija Bošnjaka i historijske prilike koje su ga oblikovale u jednog od najznačajnijih i najutjecajnijih bošnjačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima te istražiti značaj izvornih tekstova *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* koje Sudi komentira.

AHMED SUDI BOŠNJAK: OBRAZOVNI I NAUČNI PUT

Jedan od najranijih i najistaknutijih osmanskih učenjaka, Ahmed Sudi Bošnjak, rođen je u selu Sudići kod Čajniča. Autori biografskih djela škrti su na biografskim detaljima o Sudiju. Atāyī (1583–1635) bilježi da je Sudi kao izrazito obrazovana ličnost kratko vrijeme obavljao dužnost učitelja u medresi u Ibrahim-pašinom saraju, te da je napisao svoje vrijedne komentare.¹ Navedeni podaci dopunjavani su u narednom periodu uglavnom uz kratka predstavljanja Sudijevih djela i bibliografske crtice o prijepisima njegovih rukopisa.² U protekle dvije decenije interesovanje

¹ Nev'izāde Atāyī, *Hadā'iku'l-Hakā'ik fī tekmeleti'ş-Şakā'ik*, ur. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, 953.

² Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Preporod, Sarajevo, 2007, 115-119; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 89-95; Nazif M. Hoca, *Sūdī, Hayatı, Eserleri ve İki Risālesi'nin Metni*, İstanbul, 1980; Amir Ljubović, Sulejman

za Ahmeda Sudija je poraslo u naučnoj javnosti i objavljene su vrijedne studije koje detaljno analiziraju njegove komentare.³ Zahvaljujući temeljitoj obradi Sudijevih komentara djela perzijske klasične književnosti, Sadijevih *Bustana* i *Đulistana* i Hafizovog *Divana*, u kojima je autor ostavljao biografske bilješke, otkrivene su i neke crtice o njegovom obrazovanju.

Sudi je svoje školovanje počeo u rodnom mjestu, a nastavio u Sarajevu.⁴ Nije poznato u kojoj je sarajevskoj medresi Sudi stekao obrazovanje. Želja za znanjem je Ahmeda Sudija odvela u Istanbul. U literaturi se ne navodi koju je medresu pohađao niti kada je stigao u Istanbul. U Istanbulu, u kojem je stekao solidno obrazovanje u nekoj od medresa, zadržao se do 1558/59. godine, odakle je otputovao u Erzurum.⁵ Početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća Sudi se javlja kao stasao učenjak, jer već tada piše predgovor za svoj komentar *al-Kāfiye*.⁶

Tokom svog usavršavanja Sudi je nakon Istanbula boravio u brojnim gradovima i pokrajinama Osmanskog Carstva, poput Erzuruma, Bagdada, Dijarbakira, Šama, Jerusalema, Egipta. Nisu poznati detalji koliko vremena su trajala i kojim redom su sva navedena putovanja obavljena. Sudijevo obrazovanje u Bagdadu prethodilo je boravku i radu u Dijarbakiru.

Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995, 112-113.

³ Više vidjeti: Kathleen Burill, "Sūdī", *Encyclopedia of Islam*, vol. 9, Brill, Leiden, 1997, 762; Ozan Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2008. godine na Univerzitetu Marmara u Istanbulu; Murat Umut Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz: A Sixteenth-century Ottoman Scholar on the Divan of Hafiz*, doktorska disertacija odbranjena 2012. godine na Univerzitetu Washington; Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – Komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014; Bedriye Gülay Açar, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2018. godine na Univerzitetu Sakarya u Turskoj; Ibrahim Kaya, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz: Sūdî'nin Hâfiz Dîvânı Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2020.

⁴ O. Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 33; N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 15.

⁵ I. Kaya, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz...*, 51.

⁶ U predgovoru komentara *al-Kāfiye* Sudi navodi da djelo posvećuje Hasan-agi, agi janjičara, koji je navedenu dužnost obavljao u periodu od septembra 1561. godine do 24. jula 1563. godine. Vidjeti: Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmanî*, vol. 2, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 631. Dakle, možemo zaključiti da je Sudi komentar *al-Kāfiye* započeo pisati već početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća.

Jedno vrijeme sam studirao u Bagdadu. Tamo sam se sretao sa iranskim trgovcima, među kojima je bilo onih ukrašenih znanjem. Pitao sam ih za teško razumljiva mjesta iz *Dulistana*, *Bustana* i *Divana*. Jednom sam ih upitao za značenje pojma *češmārī*... Nakon nekoliko godina u oblasti Di-jarbakir u gradu Amidu sam zaposlen kao danišmend u medresi Mesudiji i u to vrijeme u Amidu je živio jedan osmanski učenjak, Perzijanac Mulā Mušliḥuddīn Lārī.⁷ Ponekad sam prisustvovao njegovim predavanjima i pitao ga za teško razumljiva mjesta u navedenim djelima. Jednog dana sam ga pitao za riječ *češmārī*. Dao mi je isti odgovor kao i bagdadski trgovci.⁸

Sudi je mogao razgovarati sa navedenim muderisom i o *al-Kāfiyi*, jer je sam Lārī napisao glosu uz djelo *Kāfiya*.⁹ Činjenica da je Sudi bio nadomak diplome u vrijeme kada je upoznao Mušliḥuddīna Lārīja samo je još jedan argument u prilog tezi koja opovrgava prenaplašeni utjecaj navedenog učenjaka na Sudijevo usavršavanje.¹⁰ Novije studije pokazuju da su u Sudijevom školovanju postojale ličnosti koje su bile značajnije od Mušliḥuddīna Lārīja.

Medresa Mesudija u kojoj je Sudi bio zaposlen najstarija je medresa u Anadoliji. Osnovao ju je 1123. godine vladar Mes'ūd iz turkmenske dinastije Artukida. Navedena medresa djeluje i danas.¹¹ Danišmendi osmanskih medresa su bili studenti pred diplomom. Iako nisu okončali školovanje, upošljavani su u nižim medresama i tako su sticali iskustvo.¹²

Sudi je svoje obrazovanje sticao i u Damasku. Obrazovao se u nekoj zasigurno velikoj i respektabilnoj medresi koju su pohađali studenti iz različitih krajeva islamskog svijeta.¹³ U Damasku je Sudi sticao znanje od učitelja Ḥalīmīja Širwānīja.¹⁴ Pažljivim čitanjem dijelova komentara

⁷ Mulā Mušliḥuddīn Lārī je u periodu od 1560. godine do svoje smrti 1572. godine živio u Di-jarbakiru, obavljajući dužnost muderisa medrese Husrev-paše i muftije Di-jarbakira. Vidjeti: Hulusi Kılıç, "Lārī, Musliḥuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 2003, 103-104.

⁸ B. Gülay Açar, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, 6.

⁹ Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn 'an 'asāmî al-kutub wa al-funûn*, vol. 2, Dâr 'ihyâ' al-turât al-'arabî, Bayrût, Lubnân, s. a., 1372; H. Kılıç, "Lārī, Musliḥuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 2003, 104.

¹⁰ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 16.

¹¹ Ara Altun, "Artuklular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 3, İstanbul, 1991, 418-419.

¹² Mehmet İpşirli, "Dânişmend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 8, İstanbul, 1993, 464-465.

¹³ O. Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 36.

¹⁴ Ḥalīmī Širwānī je bio autor divana poezije. Vidjeti: N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 17. Neke njegove pjesme se čuvaju u biblioteci Hamidiye,

perzijskih klasika, u kojima je naveden niz ličnosti koje su Sudiju pomagale odgonetnuti značenja nekih pojmova, ustanovili smo da je jedino Širwānija nazivao svojim učiteljem.

Tako sam čuo od rijetkoga izdanka vremena i ponosa ovoga doba, pisca izvanrednih spisa i tvorca neprevaziđenih kasida, kome dugujem blagodan dat svoju, moga učitelja Mevlane Halimija Širvanija, neka Višnji Bog dušu njegovu posveti i vrata mu džennetska otvori...¹⁵

Širwānī je bio stručnjak za arapski jezik i perzijsku književnost, koji su posebno zanimali Sudija. Može se pretpostaviti da je Sudi dobio idžazetnamu za navedene oblasti upravo od muderisa Ḥalīmīja Širwānīja jer je pred njim učio o *Dulistanu*, a vjerovatno i o ostalim djelima koja je u narednom periodu komentirao.

Sudijeve bilješke u poslanici koju je napisao o tumačenju jednog bejta iz Hafizovog *Divana* možda na najbolji način opisuju njegovu težnju za usavršavanjem, ali govore i o autoritetima čije mišljenje je cijenio:

Tokom mog učenja u Šamu pitao sam za značenje ovog bejta mog učitelja Mulā Ḥalīmīja Širwānīja koji je autor zadivljujuće kaside i djela na arapskom jeziku, Mulā Muḥammad-efendiju, sestrića Mulā Ġāmīja i Mulā Šabūḥīja Badaḥšānīja, autora divana. Svu trojicu sam ponaosob pitao za značenje ovog bejta. Oni su odgovorili da je priča o Mawlāni 'Abdurrazzāqu aluzija. Međutim, Mulā Aḥmad Qazwīnī, kome je sultan Sulejman Han dodijelio mirovinu od 200 akči, šayḥ Ḥusayn Harazmī, koji je bio i šayḥ i mulā i pjesnik, Mulā Mušliḥuddīn Lārī, koji je bio i mulā i pjesnik, kazali su da je spomenuta priča o hazreti Ḥiḍru u suri Kahf u Kur'anu aluzija. Pitao sam o ovome i Mawlānu Afḍaluddīna koji je djelovao u blizini mezara hazreti imama 'Alīja, neka Allah počasti njegovo lice i neka je zadovoljan s njim. Odgovorio mi je: "Ja ne znam istinsko značenje ovog 36. bejta, ali je Mulā Ġalāluddīn Dawwānī, u vrijeme kada je bio mulā, napisao komentar tog bejta, mada ga nije tako detaljno razjasnio."¹⁶

Sudijeva brojna putovanja u znamenite gradove islamskog svijeta, njegovo usavršavanje u više medresa, ali i susreti sa učenim ljudima različitih profila, doprinijeli su da on postane vrstan komentator klasičnih tekstova. Crtice iz njegove biografije pokazuju da je mobilnost uleme

redni broj 713, u Istanbulu. Vidjeti: Muhammad 'Alī Tarbiyat, *Dānešmandān-e Āzarbāyḡān*, Tehrān, 1378/1999, 200.

¹⁵ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 17.

¹⁶ O. Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 36-37.

bila sveprisutna u XVI stoljeću. Nakon višegodišnjeg putovanja u svrhu sticanja znanja Ahmed Sudi Bošnjak se vratio u Istanbul.

U Istanbulu je Ahmed Sudi dobio posao muderisa u prestižnoj medresi koja je osnovana 1536. godine u saraju velikog vezira Ibrahim-paše na Atmejdanu. Navedena škola je, uz medrese u Edirnama i na Galati, bila jedan od glavnih centara dvorskog obrazovanja.¹⁷ U njoj su obrazovani talentovani mladići koji su po sistemu devširme dovođeni u osmansku prijestolnicu. Ponekad su sami osmanski sultani nadgledali obrazovanje polaznika ovih ustanova, jer su upravo navedene institucije osiguravale kadrove za važne državne poslove. Posao muderisa su nerijetko obavljali dvorski učitelji.¹⁸ Postati predavačem u elitnoj školi svakako je bilo veliko priznanje Ahmedu Sudiju Bošnjaku. U navedenoj školi svoje znanje i ljubav prema lijepoj riječi prenio je i Derviš-paši Bajezidagiću koji će ostaviti neizbrisiv trag radom na polju bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Derviš-paša je u svom djelu *Muradnama* zabilježio sjećanje na svog slavnog učitelja.¹⁹

Uočava se da je Sudi sedamdesetih i osamdesetih godina XVI stoljeća bio etabliran u najvišim krugovima osmanskog društva. Moguće je da mu je put bio otvoren zahvaljujući djelovanju Mehmed-paše Sokolovića ili niza drugih ličnosti porijeklom iz Bosne. Aladin Husić je, poredeći biografije Ahmeda Sudija i njegovog zemljaka Husejin-paše Boljanića, ustanovio sličnosti u mjestima boravka navedenih ličnosti.²⁰ Ako obratimo pažnju na ličnosti kojima je Sudi posvetio svoja djela, uočava se da su to pojedinci koji su obavljali visoke funkcije u pravosuđu, vojsci, obrazovnom sistemu, vjerskom životu. Komentari *Dulistana*, *Bustana* i *Divana* posvećeni su istaknutom učenjaku Omeru, šejhu harema u Medini.²¹ Svoju poslanicu o drugom stihu iz Hafizovog *Divana* posvetio je anonimnom astronomu koji je radio u istanbulskoj opservatoriji.²² Vjerovatno Sudi nije naveo ime učenjaka zbog kampanje koju je protiv

¹⁷ M. U. Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz*, 9.

¹⁸ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe, İstanbul, 2010, 264; Halil Inalcik, "Ghulam", EI, vol. 2, Brill, 1087.

¹⁹ Adnan Kadrić, *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 93.

²⁰ Aladin Husić, "Historijski kontekst pojave Ahmeda Sudija Bošnjaka", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLVII, Sarajevo, 2018, 185.

²¹ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 33; B. Gülay Açar, 16. *Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, 13; M. U. Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz*, 76.

²² Nazif M. Hoca, *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi'nin Metni*, İstanbul, 1980, 3.

rada navedene institucije povela radikalna ulema, što je naposljetku dovelo do njenog rušenja 1580. godine, i to samo tri godine od njenog osnivanja.²³ Poslanica koja je posvećena jednom astronomu na najbolji način pokazuje da je Ahmed Sudi Bošnjak pripadao istinskoj klasi učenjaka koji su cijenili racionalne i tradicionalne nauke.

Ahmed Sudi Bošnjak se nije dugo zadržao na poziciji učitelja u Ibrahim-pašinom saraju. Nije poznato tačno vrijeme niti razlog njegovog povlačenja s mjesta muderisa. To se najvjerojatnije dogodilo nakon ubistva Mehmed-paše Sokolovića 1579. godine, čiju je podršku uživao.

Sudi je svoja najvažnija djela napisao upravo nakon prestanka rada u medresi Ibrahim-pašinog saraja. Njegovi komentari arapskih gramatičkih djela pisani su postepeno tokom dugogodišnjeg traganja za znanjem i usavršavanja širom Osmanskog Carstva. Svoje posljednje djelo, komentar Sadijevog *Bustana*, Sudi je završio 1598. godine. Na osnovu podataka koje je Šem’ī ostavio u svom djelu napisanom 1599/1600. godine, utvrđeno je da je Ahmed Sudi Bošnjak umro u periodu između 1598. i 1600. godine.²⁴

ZNAČAJ *AL-KĀFIYE* I *AL-ŠĀFIYE* U OKVIRU ARAPSKJE GRAMATIČKE TRADICIJE

U XIII stoljeću, na vrhuncu zlatnog doba arapske nauke, pojavila su se dva učenjaka čija su imena i djela obilježila kako tradicionalne tako i moderne škole izučavanja arapskog jezika, Ibn Hāğib i Ibn Mālik.²⁵ Ğamāluddīn Abū ‘Amr ‘Uṭmān Ibn ‘Umar Ibn Abū Bakr al-Mālikī al-Kurdī, poznatiji kao Ibn Hāğib, rođen je u selu ’Asnā u Gornjem Egiptu nakon 1174/75, a umro u Aleksandriji 1248/49. godine. Iako je rođen i obrazovao se u Egiptu, dio svog aktivnog naučnog života proveo je u

²³ Hüseyin Gazi Topdemir, “Takiyüddin er-Râsid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 39, İstanbul, 2010, 454-456; Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300-1600)*, Srpska književna zadruža, Beograd, 1974, 254-255.

²⁴ Bedriye Gülay Açar, “Sûdî-i Bosnevî’nin Ölüm Tarihi Meselesi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, Sakarya Üniversitesi, 2016, 181-192.

²⁵ Drugi učenjak koji se u historijama arapske gramatike izdvaja u kontekstu formalnog obrazovanja u islamskom svijetu, Ibn Mālik, autor je slavnog djela iz arapske gramatike *al-Ḥulāşa fi al-naḥw*, poznatijeg kao *al-’Alfiyya*, koje se sastoji od hiljadu dvostihā.

Damasku i Karaku. Budući da je bio potpuno posvećen filologiji, napisao je brojna djela iz jezika, od kojih izdvajamo sljedeća:

- *'Amālī Ibn Ḥāḡib*, u kojem obrađuje različite gramatičke teme arapskog jezika,
- *al-'Idāh fī šarḥ al-Mufašṣal*, izvrstan komentar glasovitog al-Zamahšarijevog djela,
- *al-Kāfiya fī al-naḥw*, koje predstavlja obuhvatnu sintaksu arapskog jezika,
- *al-Wāfiya fī naẓm al-Kāfiya*, autokomentar *al-Kāfiye* u stihu,
- *al-'Imlā' 'alā al-Kāfiya*, autokomentar *al-Kāfiye*,
- *al-Šāfiya fī al-šarf*, koje je posvećeno morfologiji arapskog jezika.

Svi ovi radovi nemaju isti značaj u arapskoj gramatičkoj tradiciji. Značaj nekog djela ne procjenjuje se samo po kvaliteti njegovog sadržaja već i prema broju postojećih rukopisa, broju komentara i dometu društvene i kulturne recepcije tog djela. U tom smislu, *al-Kāfiya fī al-naḥw* i *al-Šāfiya fī al-šarf* dva su važna izvora.

Potpuni naziv prvonavedenog djela jest *Kāfiya dawī al-'arab fī ma'rifa kalām al-'Arab* (Priručnik dostatan željnima znanja o jeziku Arapa; dalje *al-Kāfiya*). Knjiga predstavlja sažet i koncizan pregled sintakse arapskog jezika. Autor je u samo sedam hiljada riječi izložio sintaksička pravila i opisao različite sintaksičke kategorije što bi, po njegovom mišljenju, trebalo biti “dovoljno” da “željni znanja” savladaju sintaksu arapskog jezika. Pri pisanju ovog djela autor je sebi postavio cilj da pojednostavi sintaksu arapskog jezika svojim učenicima, u čemu je u potpunosti uspio jer se djelo pokazalo iznimno prikladnim udžbenikom koji je imao utjecaj bez presedana kako na djela Ibn Ḥāḡibovih savremenika tako i na djela autora iz kasnijih perioda. Ovo djelo, dakle, svoju slavu duguje istančanom pedagoškom osjećaju autora, funkcionalnom pristupu tematici te zanimljivom izlaganju sadržaja.

U principu, što je tekst stariji, vredniji je, zbog toga što se odlikuje sadržajnom originalnošću i/ili zbog inovativnog pristupa i metodologije. Noviji postklasični tekstovi i komentari nerijetko predstavljaju oponašateljske kompilacije ranijih tekstova i gube na svojoj originalnosti. Djela koja su napisali slavni gramatičari tokom zlatnog doba arapske nauke sistematična su, originalna, na zavidnom nivou naučne zrelosti, zbog čega se svrstavaju među metodološke obrasce ispred svog vremena, koje će slijediti gramatičari u narednim stoljećima. Među takva djela sa sigurnošću možemo smjestiti *al-Kāfiyu*, iako je nastala na početku postklasičnog perioda historije arapskog jezikoslovlja. Postoje mišljenja

koja propituju originalnost ovog djela. Carter sadržaj djela smatra u potpunosti neoriginalnim. Naime, prema njegovom mišljenju, *al-Kāfiya* u osnovi predstavlja skraćenu verziju sveobuhvatne, opsežne i slavne gramatike arapskog jezika koju je pod nazivom *al-Mufaṣṣal* napisao al-Zamaḡšarī.²⁶ Međutim, postoje i mišljenja oprečna navedenom, prema kojima, bez obzira na terminološku i strukturnu sličnost dvaju djela i neupitan utjecaj koji je al-Zamaḡšarī izvršio na Ibn Hāḡiba, autor *al-Kāfiye* otvara novu etapu razvoja arapske gramatičke misli, primjenjuje nove metode i izlaže vlastite sudove i mišljenja.²⁷ Teško da se može navesti neka druga knjiga koja je dosegla popularnost koju je uživala *al-Kāfiya*. Međutim, iako je bila široko zastupljena u cijelom Osmanskom Carstvu, Perziji ili centralnoj Aziji i naročito na Indijskom potkontinentu, treba istaći da je njenu ulogu na području islamskog Zapada preuzela *al-Āḡurrūmiyya* autora al-Āḡurrūma (u. 1325) iz Fesa.²⁸ Ove dvije gramatike, koje su se inače koristile i za učenje arapskog jezika u Evropi nakon XVI stoljeća i koje su prevedene na evropske jezike, imale su, čini se, jasnu “geografsku distribuciju” u obrazovnom sistemu islamskog svijeta, kako u svojoj doktorskoj disertaciji tvrdi Manuel Sartori.²⁹

Sadržaj ovog Ibn Hāḡibovog djela redaktori štampanih izdanja dijele na brojna poglavlja i potpoglavlja, premda rukopis predstavlja monolitni tekst u kojem autor znalački prelazi s jedne teme na drugu, tako da djelo ima koherentnu strukturu u okviru koje su dobro postavljeni ciljevi povezani čvrstim kohezivnim sponama. Ibn Hāḡib svoje djelo iz arapske sintakse počinje definicijom riječi koja, prema autoru, predstavlja izraz koji ukazuje na neko značenje. U nastavku autor izlaže osnovnu podjelu

²⁶ Vidjeti: M. G. Carter, “Arabic Grammar”, u: *Religion, Learning and Science in the ‘Abasid Period*, ur. M. J. L. Young, J. D. Latham i R. B. Serjeant, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne, 1990, 134.

²⁷ Vidjeti, npr.: Beata Sheyhatovitch, *The Distinctive Terminology in “Šarḡ al-Kāfiya” by Raḡī l-Dīn al-‘Astarābādī*, Brill, Leiden – Boston, 2018, 1.

²⁸ Ova obimom mala knjiga toliko je korišćena da se u Egiptu za “gramatiku” uopće počela upotrebljavati riječ *aḡrumiya*, te je doživjela na stotine komentara i glosa (Vidjeti: M. G. Carter, “Arabic Grammar”, 134).

²⁹ Preuzeto iz: Maravillas Aguiar Aguilar, “Una versión española de *la Kāfiya* de Ibn al-Hāḡib (570/1174-5 – 646/1249) conservada en la Biblioteca Nacional de España”, *Al-Andalus Magreb*, 28, 2021, 2; Kees Versteegh, “Learning Arabic in the Islamic World”, u: *The Foundation of Arabic Linguistics III. The Development of the Tradition: Continuity and Change*, ur. Georgine Ayoub, Kees Versteegh, Brill, Leiden – Boston, 2018, 251.

riječi u arapskom jeziku na imena, glagole i partikule. Prema toj klasifikaciji autor u svom djelu obrađuje teme koje se odnose na navedene tri vrste riječi: fleksiju, nominativ, akuzativ, genitiv, apozitive, nepromjenljive riječi, određenost i neodređenost, brojeve, glagolske imenice, particip aktivni, imperfekt, konjunktiv, jusiv, nepotpune glagole, glagole hvaljenja i kuđenja, partikule i prijedloge.

Kada obrađuje imenice koje stoje u nominativu, opisuje detaljno imensku rečenicu i navodi koje sve riječi mogu biti u funkciji imenskog subjekta i imenskog predikata. Ibn Hāḡib raspravlja i o redu riječi u rečenici, položaju upitne čestice u imenskoj rečenici, te situacijama kada imenski predikat prethodi subjektu. Autor se dotiče i slučajeva kada se ispušta imenski subjekat ili predikat. Prilikom obrade riječi koje stoje u akuzativu detaljno izlaže sve vrste akuzativa, počevši od apsolutnog akuzativa, akuzativa uzroka, stanja, specifikacije i dr. Kada govori o genitivu, autor obrađuje genitivnu vezu, kvazigenitivnu vezu, te riječi koje dolaze nakon prijedloga.

Al-Kāfiya, iako obimom i sadržajem nevelika knjiga, javlja se kao referentni tekst par excellence i tokom vremena privukla je pažnju i potaknula kreativne impulse velikog broja učenjaka koji su se takmičili pokušavajući da je tumače, komentiraju i kritiziraju. S obzirom na to da knjiga predstavlja skup kratkih normativnih definicija i objašnjenja koja mogu poslužiti kao osnova za dalju raspravu, razvila se ogromna mreža sažetaka, komentara, superkomentara, glosa na ovo djelo, tako da spada među djela s najvećim brojem komentara. Danas brojimo više od sto četrdeset komentara ovog djela na arapskom jeziku, brojne komentare na perzijskom i turskom jeziku, te traktate i poeme posvećene ovom djelu.³⁰

Među istaknute komentatore *al-Kāfiye* upisali su se Raḡiyuddīn al-'Astarābādī (u. 1288), Šihābuddīn Aḡmad 'Umar al-Hindī (u. 1444), Nūruddīn 'Abd al-Raḡmān al-Ġāmī (u. 1492) i 'Išāmuddīn 'Ibrāhīm al-'Isfarā'īnī.³¹ Izvršni komentar koji je napisao al-'Astarābādī tek je zadnjih desetljeća privukao pažnju naučnika i smatra se najvažnijim i najboljim komentarom *al-Kāfiye* uopće.³² Al-Ġāmī je napisao hvaljen

³⁰ Samo u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se 68 primjeraka osnovnog djela i 46 komentara.

³¹ O komentarima *al-Kāfiye* više vidjeti u: Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...*, vol. 2, 1320-1323. Upravo djela navedenih komentatora iz XV stoljeća obilato koristi Sudi u svom komentaru.

³² Vidjeti: Arik Sadan, *The Subjunctive Mood in Arabic Grammatical Thought*, Brill, Leiden – Boston, 2012, 328.; B. Sheyhatovitch, *The Distinctive Terminology in "Šarḡ al-Kāfiya"...*, 2.

komentar pod naslovom *al-Fawā'id al-điyā'iyya*³³ koji je, poput prototeksta, zauzeo istaknuto mjesto u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva.

Drugo Ibn Hāğibovo djelo koje je na turski preveo i komentirao Sudi jest *al-Šāfiya fi 'ilmay al-tašrīf wa al-ḥatt* (Zadovoljavajući priručnik iz morfologije i ortografije; dalje *al-Šāfiya*). *Al-Šāfiya* nije dosegla popularnost sestrinskog djela iz sintakse. Međutim, i u ovom tekstu autor je primijenio sličnu metodologiju i, slušajući unutarnji glas dobrog učitelja, napisao djelo koje je u punom smislu zaslužilo biti udžbenikom u osmanskim medresama, te je nerijetko i komentirano.³⁴ Među izvrsne komentatore *al-Šāfiye* svrstali su se već spomenuti al-Rađiyuddīn al-'Astarābādī, Aḥmad Ibn Ḥasan Faḥruddīn al-Çārpardī (u. 1345) i Nizāmuddīn Ḥasan Ibn Muḥammad al-Nīsābūrī.³⁵

Autor se u ovom djelu, kako se iz punog imena djela da pretpostaviti, bavi temama iz morfologije i ortografije. Na početku djela izlaže svoju definiciju morfologije, a potom govori o korijenu imenica i glagola. U *al-Šāfiyi* se prvi put uspostavlja veza između oblika riječi, tj. paradigme, i značenja riječi. Autor govori o oblicima perfekta, imperfekta, imperativa, participa aktivnog i pasivnog, pridjevima, elativu, masdaru, imenicama mjesta, vremena i sredstva, deminutivu, imenu relacije, oblicima množine, o različitim fonetskim promjenama u okviru riječi, kao što su afiksacija, odbacivanje i specifičan izgovor vokala, elizija, promjena i gubljenje slabih konsonanata, metateza, asimilacija i geminacija. Uočava se da autor više pažnje posvećuje paradigrama koje predstavljaju poteškoću za učenje, nepravilnim oblicima i riječima za čije pisanje ili upotrebu postoje različita mišljenja. Po svemu sudeći, djelo *al-Šāfiya* najveći doprinos arapskoj lingvistici dalo je u oblasti arapske ortografije. Autor je temeljito obradio problem pisanja znaka *hamza* u arapskom jeziku, te pitanja ukidanja dugih vokala i ispuštanja jednog od konsonanata u situaciji kada se nađe uz konsonant koji mu je blizak po mjestu tvorbe.

³³ Jedan od bošnjačkih pisaca na orijentalnim jezicima, Muhamed Musić Allamek, napisao je glosu na ovo al-Ġāmījevo djelo. Vidjeti: A. Ljubović, S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, 113.

³⁴ Samo u Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuvaju se 32 primjerka osnovnog djela i 31 komentar ovog djela.

³⁵ O komentarima *al-Šāfiye* više vidjeti u: Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...*, vol. 2, 1021.

Ibn Hāḡib i u *al-Kāfiyi* i u *al-Šāfiyi* često citira velikane arapske gramatičke tradicije, poput Sībawayha, Ḥalīla Ibn Aḡmada, al-Farrā'a, al-Kisā'ija. Katkada izlaže dva suprotna stava u vezi sa nekim sintaksičkim problemom i na kraju iznosi vlastito mišljenje. Kao argumentacija mu često služe kur'anski ajeti i primjeri stihova iz poezije. Zadivljujuće je kako je na veoma sistematičan način autor obradio brojna pitanja iz arapske gramatike ne prelazeći u opširnost, a ipak izlažući zadate teme veoma jasno. Iako je ova djela autor napisao kao uvode u sintaksu i morfologiju, ona znatno prevazilaze postavljeni cilj jer naprosto pozivaju na komunikaciju i podstiču na razmišljanje.

Ova dva djela bila su udžbenici na drugom stepenu učenja arapskog jezika u medresama širom Osmanskog Carstva. Kada je riječ o metodu učenja, treba istaći da su polaznici medresa od prve do posljednje strane čitali udžbenike pred svojim učiteljima, koji su im potom tumačili teško razumljive izraze. Interesantno je spomenuti da su oba djela učena napamet. Važni priručnici u nastavi bili su komentari autoriteta. Naime, prema odredbi sultana Sulejmana Kanunija u njegovoj kanunnami o staležu uleme, muderisima je bilo dopušteno da u nastavi pored propisanog osnovnog nastavnog programa koriste širu literaturu po vlastitom izboru.³⁶ Navedena odredba je svakako imala snažan utjecaj i na ukupno prozno stvaralaštvo u Osmanskom Carstvu gdje prevladavaju komentari i glose uz udžbenike koji su korišteni u medresama. Sami učitelji su, također, bili motivirani da pišu vlastite komentare udžbenika i po njima predaju.

Kako smo već navele, napisani su brojni komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Neki od tih komentara priznati su i poznati naučnoj zajednici, a neki su zapostavljeni i zane-mareni, te su ostali neobrađeni. U ovu drugu grupu spadaju komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka. Sudi je komentare napisao na osmanskome turskom jeziku, tako da su mogli dobiti i praktičnu primjenu i biti korišteni u osmanskim obrazovnim ustanovama. U nastavku ćemo predstaviti ova dva djela na osnovu rukopisa koji se čuvaju u zbirkama rukopisa u Bosni i Hercegovini i opisati metodski postupak koji Sudi koristi pri komentiranju.

³⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, vol. 4, Fey Vakfi Yayınları, İstanbul, 1992, 661-664.

SUDIJEVI KOMENTARI *AL-KĀFIYE*
I *AL-ŠĀFIYE* IBN AL-ĤĀĞIBA

U bosanskohercegovačkim kolekcijama rukopisa pohranjeno je pet prijevisa Sudijevog komentara *al-Kāfiye*. Četiri primjerka čuvaju se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (R 4154, R 4622, R 2414 i R 2770),³⁷ a jedan, inače nepotpun prijevis, u Historijskom arhivu Sarajevo (R 450).³⁸ Iako smo konsultirale i ostale primjerke rukopisa, kao primarni izvor koristile smo rukopis koji se čuva u zbirci rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, označen brojem R 2414. Razlog leži u činjenici da je to rukopis koji je prepisan samo desetak godina nakon smrti autora te da postoji velika vjerovatnoća da je prepisan direktno iz autografa. Ambicije da pronađemo tekst koji ispunjava sve uslove da bi se nazvao savršeno pouzdanim smo napustile zbog činjenice da već postoji kritičko štampano izdanje Sudijevog komentara *al-Kāfiye*.³⁹

Prema navodu Mesuta Köksöya, Ahmed Sudi je prvi osmanski autor koji je napisao komentar nekog djela iz arapske gramatičke tradicije.⁴⁰ Treba istaći da je prije Sudija bilo osmanskih autora koji su na arapskom jeziku pisali komentare arapskih gramatičkih djela. Međutim, njegov komentar *al-Kāfiye* je prvi napisani komentar na osmanskome turskom

³⁷ Osnovne podatke o rukopisima i njihov kratki opis vidjeti u: Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 6, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London – Sarajevo, 1999, 392-393; Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 8, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London – Sarajevo, 2000, 471-472.

³⁸ Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (Historijskog arhiva Sarajevo), sv. 1, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London, Sarajevo, 2010, 83.

³⁹ O višestoljetnoj pozitivnoj recepciji Sudijevog komentara *al-Kāfiye* svjedoči i činjenica da je navedeno djelo odabrano među desecima drugih komentara i štampano 1894. godine u ediciji koja se sastojala iz tri toma. Prvi tom posvećen je originalnom Ibn Hāğibovim djelu i autokomentarom, drugi tom predstavlja prijevod i komentar *al-Kāfiye* na perzijskom jeziku iz pera Sayyida Šarīfa al-Ğurğānija, a treći tom je Sudijev komentar *al-Kāfiye* na turskom jeziku. Vidjeti: *Šurūh al-Kāfiya se zabān: Arabī, Fārsī, Türkī*, uredio Osman Hilmi Karahisarlı, İstanbul, 1312/1894.

⁴⁰ Mesut Köksöy, *Osmanlı Döneminde Arap Diline dair Eser Vermiş Bosnalı Alimler ve Eserleri*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2021, 10.

jeziku.⁴¹ To je ujedno i prvo djelo o arapskom jezikoslovlju koje je napisao jedan Bošnjak. Djelo je završeno 1588. godine.⁴²

Sudi komentar *al-Kāfiye* započinje prologom koji prema ustaljenom obrascu postklasičnih djela uključuje ime autora. Sudi za sebe kaže da je “slabi, nemoćni i nemarni, ubogi grešnik”, koristeći u orijentalnoj kulturi uvriježeni topos skromnosti. U ovom uvodu Sudi nadahnuto, kitnjasto i poneseno govori o prilici i skupu na kojem ga je naručitelj zamolio da napiše komentar *al-Kāfiye*, biranim riječima hvali ovog velikodostojnika i upućuje Bogu dove za njega. Sudi je, dakle, komentar *al-Kāfiye* posvetio jednoj od najvažnijih ličnosti tog vremena u Carstvu, zapovjedniku osmanske pješadijske vojske, Hasan-agi,⁴³ agi janjičara.

الحمد لوليه والصلاة علي نبيه وعلي اله واصحابه المهتدين بهدائته وبعد بو
مسطرك منقشى وبو محررك مرقشى ضعيف ونحيف وقاصر ومقصر سودي
كناهاكار حقير جعل الله ذنبه مغفورا وعيبه مستورا ايدر كه بر كون اشرف اوقاته
واسعد ساعته سر آمد وسر افراز اغايان⁴⁴ اولان وجود شريفك وعنصر لطيفك
مجلس شريفيله ومحفل منيفيله مشرف ومستسعد اولمق ميسر اولدى الكلام يبحر
الكلام وينساق الى المرام حسبنجه فن نحوده كافيه كه طالبين وافيه ودرلرينه
شافية كافيه در تذكر اولدى ايتدكه نه اوليدكه بو مخدره صاحب جمالك
ونوعروس حجله خيالك پرده اقناعنى وحجاب امتناعنى رفع ايدر وتركى لباسيله
بر شرح اوليدى تا كيم⁴⁵ مشكلاتتى بيان ومعضلاتتى عيان ايدوب عبارتى معلوم
واستعمالاتى مفهوم قانونى⁴⁶ مضبوط واسلوبى مربوط دوشيدى ايتدمكه بعيانة
بزدن وهمت دوستان بو قضيه نك حصولى بر ادنى التفاته موصولدر هماندم
اول صاحب عزت وعد الكريم دين وخلفه شين ديوب لباس التماس دامنين محكم
طوتب كرىز يوللرين سد وبهانه سوزلرين رد قلدى اكر چه كيم⁴⁷ تركى عبارت

⁴¹ Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...* vol. 2, 1372.

⁴² *Šurūh al-Kāfiya se zabān...*, vol. 3, 199.

⁴³ Hasan-aga, kako smo ranije navele, bio je aga janjičara u periodu od septembra 1561. godine do 24. jula 1563. godine. Nakon tog položaja postao je rumelijski beglerbeg. Umro je 1566. godine. Vidjeti: M. Süreyya, *Sicilli-i Osmanî*, 631.

⁴⁴ U rukopisu stoji أغاهان.

⁴⁵ U rukopisu stoji كم.

⁴⁶ U rukopisu stoji قانون.

⁴⁷ U rukopisu stoji كم.

ظرافتدن دور لکن المامور معذوردر وچونکه بو عجاله صورت تحریر وسمت
تقریر بولدی تفألاً دبیایچه سنی القاب دولت نصاب سعادت اکتساب صاحب همت
عالیه واهب فرائد عالیه شول ذات شریف که سده رفیعیسی ملتئم شفاه ارباب
فضائل وشول عنصر لطیف که سادت منیعه سی محط رجال افاضل واماتلدر
شمس فلك اقبال بدر سماء شرف وکمال نور سعادت جبهه سنده باهر ونور
سیادت وجنه سنده ظاهر ونامدار وسردار اغایانکه اغای یکیچریاندر حسن اغا
نام همایونله مطرز ومعنون قلدن لا زال انیال اخر الزمان مطرزة بطراز ارانه
ورقاب الناس مطوقته بطوق الائه ما بیرق الغمام و يطوق الحمام...⁴⁸

Zahvala pripada njegovom Zaštitniku. Neka je blagoslov poslaniku Muhammedu, njegovoj porodici i njegovim upućenim prijateljima.

Neka se zna da su redovi ovog djela iz pera slabog, nemoćnog i nemarnog Sudija, ubogog grešnika, neka mu Allah oprosti grijehe i pokrije nedostatke. Jednog dana u najčasnije doba i najsretniji čas, visoki, ugledni, ljubazni aga je usrećio i počastio svojim prisustvom naš skup i kada, prema pravilu da riječ povlači riječ i dovodi do cilja, bi spomenuto djelo iz sintakse *Kāfiya*, koje je učenicima dovoljno i liječi njihove poteškoće, reče: "Kako bi bilo da se otkrije ova koprena sa lijepe nevjeste u đerdeku mašte, da se otkloni pokrivač njene neosvojivosti, a potom da se jednim komentarom odjene u tursko ruho da bi se mogle objasniti njene poteškoće, rastumačiti njeni izrazi, zapisati njeni zakoni i metode." Rekoh mu: "Uz Božiju providnost, brigu prijatelja i najmanju vašu pažnju, to se može postići." U tom trenutku taj dostojanstvenik reče: "Obećanje je plemenitom dug, a njegovo kršenje je sramota." On čvrsto uhvati skute odjeće molbe, prepriječi put povlačenju i odbi sve riječi isprike. Iako je turski jezik daleko od prefinjenog izraza, kome je naređeno, tome je i oprošteno. Čim ova skica dobi pisani oblik i pronađe utvrđen put, sluteći dobro izvezoh u njen predgovor ime poštovanog i uglednog, darovatelja dragocjenosti, časne ličnosti sa sultanskog dvora, stuba ljubaznosti, jednog od najuzornijih, sunca sa nebeskog svoda sreće, mjeseca sa neba časti i savršenstva, uvaženog serdara, janjičarskog age, Hasan-age, da njegovo ime bude ukrašeno do kraja vremena, a vratovi ljudi nagizdani ogrlicom njegove moći koja donosi bijele i tjera crne oblake.

Iza prologa, Sudi nekoliko stranica rukopisa posvećuje historijatu arapske gramatičke tradicije. Prenosi predaje o pogrešnom čitanju Kur'ana i prvim poticajima učenjacima da pišu gramatike arapskog

⁴⁸ Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, GHB, R 2414, fol. 1b-2a.

jezika. Potom nabraja istaknute gramatičare i njihova djela, a među njih svrstava Ibn Hāğiba i njegovo djelo *al-Kāfiya*. Tada započinje svoj komentar, tako što najprije citira jednu kratku rečenicu izvornog teksta, a zatim je komentira. Kako bismo ilustrirali metodski postupak koji Sudi koristi u svom komentaru, izdvajamo sljedeći odlomak:

وهي اسم وفعل وحرف وهي واو حرف عطف هي محلا مرفوع مبتداء⁴⁹ اسم لفظا مرفوع خبرى وفعل وحرف معطوف⁵⁰ ° در اسم اوزرينه⁵¹ ° وبو جمله معطوفدر الكلمة جملة سنة معلوم اوله كه ضمير مذكر ايله مؤنث بيننده واقع اولسه تذكير وتأنيثي⁵² جائز در وبوتقسيم كللى الى جزئياته در تقسيم كل الى الاجزاء دكلدر حاصللي كلمة بونلره صادقدر وبو اوچ قسمه منقسمدر ديمكدر حيوانى انسانه وفرسه⁵³ وغيريلره تقسيم كبيدر سر كنجينى عسله وسر كه يه تقسيم كبي دكلدر (محصول تركيب) دخى كلمة اسم وفعل وحرف در لانها اما ان تدل على معنى في نفسها اولا الثانى الحرف والاوول اما ان يقترن باحد الازمنة الثلاثة اولا الثانى الاسم والاوول الفعل لانها⁵⁴ لام حرف جر متعلقدر مقدر انحصرت فعلنه تقديرى انحصرت الكلمة في هذه الاقسام الثلاثة لانها يعنى لان حالها ان نك اسمنه بر مضاف تقدير ايلمك كرك كيم حمل صحيح اوله زيرا ان تدل تاويل مصدر ده در پس بر نسنه تقدير اولماسه حمل صحيح اولمز يا خود ان تدل كه دلالت معناسنه در بر مضاف تقدير ايديوب ديرز لانها اما ذات دلالة او لا پس حمل صحيح اولور اما بر حرف در معطوف عليه اوزرينه تقديمى واجبرر اماى عاطفه ايله ويا او عاطفه ايله مستعمل اولسه ان حرف ناصب تدل فعل مستقبل منصوبدر ان حرفيله فاعلى تحتنده مستتر راجعدر كلمة يه * على حرف جر معنى تقديرى مجرور على ايله جار ومجرور محلا منصوب مفعول به غير صريحيدر ان تدل نك في حرف جر نفسها مجروردر في حرفيله ومضافدر كلمة يه راجع ضميره جار مجرور ايله

⁴⁹ U rukopisu stoji مبتدا. Znak hamza je u svakom slučaju u pisanju ove riječi izostavljen.

⁵⁰ U rukopisu stoji معطوف.

⁵¹ U rukopisu je izostavljena riječ اوزرينه.

⁵² U rukopisu stoji تذكيرى وتأنيث

⁵³ U rukopisu su izostavljene riječi و فرسه.

⁵⁴ U rukopisu je izostavljena riječ ده.

اعر ابدن محلا مجرور [...] محصول ترکیب کلمه بو اوچ قسمه منحصر در زیرا حالی یا⁵⁵ نفسنده معنایه دلالتدر یا دکلدن ایکنجی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلمسین حرفدر زیرا حرف غیریده معنایه دلالت ایدر الرجلك لامی کبی که⁵⁶ وضع ترکیبی اعتبار ایله ما بعدنده کی اسم متضمن اولدوغی معنای تعریفه دلالت ایدر یعنی لامله ترکیب اولدیغی حینده رجل متضمن اولدوغی تعریفه دلالت ایدر سائر ادواتده بویله در نفس واولکیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلمن اول معنانه ده بر جزئی یا اوچ زمانک بری اوله که ماضی و حال و استقبال در یا خود اولمیه ایکنجیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلیه و اول معنانه بر جزئی زمانه مقارن اولمیه اسمدر و اولکیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلیه و اول معنانه بر جزئی اوچ زمانک بری اوله اول فعل در حاصلی حرفده معنی یوقدر بلکه مقارن اولدوغی کلمه دن اولان معنایه دلالت ایدر وضع ترکیبی اعتباری ایله اما اسمده معنی وار لیکن بر جزئی اوچ زمانک بریسی دکل اما فعلده معنا وارد که بر جزئی اوچ زمانک بریسیدر معلوم اوله که بو تقریر سعدالدینک و هندیکنک روشی اوزره در اما سید و جامی دیر که حرفده معنا وار لیکن دلالتده مستقل دکل ضمیمه یه⁵⁷ محتاجدر و العلم عند الله تعالی...⁵⁸

/I ona⁵⁹ je ili ime ili glagol ili partikula/ Wa (i) je veznik. Hiya (ona) je po gramatičkoj funkciji subjekat imenske rečenice u nominativu. Ism (ime) je formalno imenski predikat u nominativu, a riječi fi' (glagol) i ħarf (partikula) se vežu za riječ ism (ime). U ovoj rečenici sve riječi su međusobno povezane. Neka se zna da je, ukoliko uz zamjenicu dođe ime u muškom i ženskom rodu, dopuštena upotreba i muškog i ženskog roda. Ova opća podjela nije podjela jedne cjeline na njene dijelove. Ukratko, navedena podjela riječi je pouzdana i to znači da se riječi dijele na navedene tri grupe. To nije podjela kao ona koja živa bića dijeli na ljude, konje i dr., niti kao što se u magazi roba dijeli na med, sirće i sl. Dakle, riječ je ili ime ili glagol ili partikula /jer ona sama po sebi ili ukazuje na značenje ili ne. U drugom slučaju riječ je o partikuli. U prvom slučaju može se povezati sa jednim od tri glagolska vremena ili ne. Drugo je

⁵⁵ U rukopisu je izostavljena riječ یا

⁵⁶ U rukopisu je izostavljena riječ که

⁵⁷ U rukopisu stoji ضمیمه

⁵⁸ Aḥmad Sūdī al-Būsnawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2414, fol. 6b-8a.

⁵⁹ Zamjenica *ona* u prijevodu odnosi se na izraz *al-kalima* iz prethodnog iskaza izvornog teksta *al-Kāfiye: Al-Kalima lafẓ wuḍi'a li ma'nā mufrad* ("Riječ je izraz koji je utvrđen da označi jedan pojam").

ime, a prvo glagol./ U *li'annahā* (jer ona) *li* je prijedlog koji se odnosi na implicirani glagol *inḥašarat* (svoditi se na), koji implicira da se “riječ svodi na ova tri dijela”. *Li'annahā* znači “jer je ona”, a *anna* treba odrediti kao prvi član veze sa implicitnim imenom. Slaganje riječi treba biti ispravno, jer *an tadulla* objašnjava početak, pa ako ne bude implicitno upotrijebljeno, neće biti ni ispravno povezano. Odnosno, *an tadulla* ukazuje na značenje riječi koju implicira prvi član genitivne veze. Bilo da *li'annahā* ukazuje na nešto ili ne ukazuje, povezivanje će biti ispravno. *'Immā* je jedna partikula za koju je vezana druga riječ i nužno je da *'immā* stoji ispred te riječi. *'Immā* se koristi sa veznikom *wa* ili *'aw*. *'An* je partikula koja zahtijeva konjunktiv, a *tadulla* je glagol u budućem vremenu u konjunktivu. *'An* je partikula čiji se skriveni agens poslije nje odnosi na riječ *al-kalima*. *'Alā* je prijedlog koji zahtijeva genitiv, a *ma'nā* je implicitno u genitivu sa *'alā*. Prijedlog sa imenicom u genitivu je po poziciji u akuzativu u funkciji indirektnog objekta od *an tadulla*. *Fī* je prijedlog, a *nafsihā* je ime u genitivu poslije prijedloga *fī*. *Nafs* je prvi član genitivne veze i veže se za anaforičku zamjenicu koja se odnosi na *kalima* u okviru prijedložne sintagme i po poziciji je u genitivu... [...] (*ishod konstrukcije*) Riječ se dijeli na ove tri kategorije, jer može ukazivati na značenje ili ne ukazivati. U drugom slučaju, tj. ako ne ukazuje na značenje, riječ je o partikuli koja ukazuje na značenje drugih riječi, kao naprimjer kod riječi *al-raḡul*, u kojoj *al* ukazuje na određenost navedene riječi. U prvom slučaju su riječi koje ukazuju na značenje, od kojih jedna grupa ukazuje na tri glagolska vremena, prošlo, sadašnje i buduće, a druga ne ukazuje na vrijeme, ali ima značenje, i to su imena. Riječi koje ukazuju na prošlo, sadašnje i buduće vrijeme su glagoli. Ukratko, partikule nemaju značenje, nego su povezane sa značenjem riječi uz koju stoje. Imena nose značenje. Neka se zna da je ovo stav koji zastupaju Sa'duddīn i Hindī, dok Sayyid i Ġāmī kažu da partikula ima značenje, ali da ono nije nezavisno, nego zahtijeva dopunu, a Allah najbolje zna!

Ono što se površnim pregledom navedenog odlomka teksta i njegovog prijevoda odmah uočava jest da Sudi najprije citira prototekst tako što navodi po jednu rečenicu ili frazu, tako prekidajući misao autora izvornika. Potom segmentira citirani odlomak na ortografske riječi, tj. izraz omeđen bjelinama. Ortografska riječ može biti iskazana pojedinačnom riječju (recimo, *ism* – “ime”), složenim izrazom (recimo, *li'annahā* – “jer su to”) i morfosintaksička riječ, tj. riječ u nekom konkretnom obliku (recimo, *yaqtarina* – “poveže”). Ukoliko je određeni izraz složen ili predstavljen nekom frazom, Sudi ga secira na leksičke riječi, katkad i morfeme (*li*, *'anna*, *hā*) i svakoj posvećuje kratko pojašnjenje značenja i analizu sintaksičke funkcije u izdvojenom izrazu. Ukoliko se u tekstu javi neki izraz koji ima identičnu strukturu kao izraz ranije naveden, Sudi će uputiti čitatelja

na prethodnu analizu. Od ovakvog detaljnog raščlanjivanja i pažljive morfološke i sintaksičke analize svakog odlomka koji izdvoji iz izvornika autor ni u jednom slučaju ne odstupa. Zato će, naprimjer, nebrojeno puta ponoviti da je *wa* veznik i sl. Sudi u ovom dijelu komentara ne zanemaruje ni etimologiju složenih izraza, iako ih obično samo raščlanjuje i ukratko objašnjava njihovu tvorbu, tj. način na koji se izvode, što se u našem primjeru može vidjeti iz analize izraza *li'anna* (jer).

Karakteristična je Sudijeva sklonost ka preciznim formulacijama i razdvajanju gramatičkog termina i koncepta koji označava. Tako, poslije minuciozne morfološke i sintaksičke analize iskaza koji citira iz izvornika, Sudi neizostavno uvodi drugi dio svog komentara, kojeg i fizički razdvaja od prvog dijela formulacijom *maḥṣūl tarkīb* ("ishod konstrukcije"). Ovaj dio sadrži slobodniji prijevod iskaza iz izvornika i predstavlja opći zaključak u vezi sa citiranim tekstom izvornika. Dakle, riječ je o objašnjenju ili nekoj vrsti rezimea iskaza iz izvornika u njegovoj semantičkoj punini. Principa bipartitnog organiziranja teksta u svom postupku komentiranja Sudi se dosljedno drži.

Sudijev komentar u skladu sa postklasičnom tradicijom pisanja komentara sadrži niz unakrsnih referenci. Katkada komentator samo navodi oprečna mišljenja gramatičara o nekoj jezičkoj kategoriji ili jezičkom fenomenu ne arbitrirajući među njima, a katkada se uključuje u debatu i priklanja određenoj grupi. U Sudijevom komentaru identificirale smo gramatičare koje autor spominje kako bi postigao kvalitet argumentacije ili kritike. Nadmoćno dominiraju i uživaju privilegovani tretman u brojnim implicitnim referencama upravo komentatori *al-Kāfiye* koji su mu prethodili, al-Ġāmī i al-Hindī, ali i autoriteti klasičnog perioda arapske gramatičke tradicije.

Treba istaći da je kompletan tekst *al-Kāfiye* u potpunosti uklopljen u tekst Sudijevog komentara i u rukopisu izdvojen crvenom tintom. Kompozicija i struktura teksta komentara, kao i metoda citiranja i jezičkog komentiranja pojedinačnih riječi i odlomaka izdvojenih iz izvornika, bila je forma pogodna za udžbenike i priručnike koji su se koristili u nastavnim planovima i programima u okviru osmanskog obrazovnog sistema.⁶⁰ Koliko smo mogle zaključiti, to je metoda ili postupak komentiranja u čijoj je primjeni Sudi krajnje dosljedan.

Sudi komentar *al-Kāfiye* završava riječima: تم بعون الله تعالى وبلطفه الكريم, nakon kojih je bilješka o prijepisu:

⁶⁰ Navedeno potvrđuje i činjenica da su komentari, poput Ġāmijevog komentara, koji su kao udžbenici korišteni u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva, imali sličan postupak komentiranja, tj. komentiranje i analizu pojedinačnih izraza izvornika.

قد وقع الفراغ من كتب هذا الكتاب بعون الوهاب عن يد عبد النحيف حسين في شهر
ذى القعدة⁶¹ في يوم التروية اللهم اغفر لي ولوالدي وللمن نظر في تاريخ سنة 1017
هر كيم دلرلطف حقى قازنه فاتحه اوقيه بو يازنه

Djelo je završeno uz pomoć Uzvišenog Boga i naklonosti Plemenitog. Ovu knjigu završio je uz pomoć Darovatelja siroti rob Husejn, Bože moj oprost meni, mojim roditeljima i onome ko knjigu bude čitao, u mjesecu zul-ka'de u danu tervije, 1017. godine.

Koji želi naklonost Istinitog da dokuči neka piscu ovome on Fatihu prouči.

Što se tiče Sudijevog komentara drugog Ibn Hāḡibovog djela, *al-Šāfiye*, koristile smo rukopis koji se nalazi zbirci rukopisa Bošnjačkog instituta (Ms 108).⁶² To je jedini primjerak ovog rukopisa u Bosni i Hercegovini. Prema našim podacima i saznanjima, postoje još samo dva prijepisa ovog komentara i čuvaju se u Turskoj.⁶³

Komentar *al-Šāfiye* nema uobičajeni uvod, kakav nalazimo u komentaru *al-Kāfiye*, tako da ne saznajemo ime autora ni motive pisanja djela, niti ime naručitelja i sl. Dakle, nakon *bismile*, tekst komentara započinje prvim riječima izvornika, kao što vidimo u primjeru:

سألني من لا يسعني مضايقته⁶⁴ بندن سوال ايتدى شول كمنسه كه اكا مخالفت⁶⁵
اتمك بكا جايز دكلدر * أن الحق بمقدماتي في الاعراب مقدمة في التصريف على

⁶¹ Iako je dan tervije naziv osmog dana mjeseca zul-hidže, prepisivač je greškom naveo mjesec zul-ka'de.

⁶² Fehim Nametak, Salih Trako, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. I, Bošnjački institut, Zürich, 1997, 338.

⁶³ Süleymaniye Ktp. Darü'l-Mesnevi 530; Kayseri Raşid Ef. Ktp. 796. Vidjeti u: M. Köksöy, *Osmanlı Döneminde Arap Diline...*, 12. Kataloškim uvidom u ove rukopise utvrdile smo da se tekst na početku i na kraju ova dva rukopisa razlikuje, te da se po sadržaju teksta na početku i kraju od njih razlikuje i rukopis iz Bošnjačkog instituta.

⁶⁴ U našem rukopisu stoji riječ مضايقة (ar. uznemiravanje), dok su u Sudijevom prijevodu na osmanski turski pojavljuje riječ مخالفت (tur. protivljenje), što je prijevod na osmanski turski jezik arapske riječi مخالفة koja se javlja u štampanom izdanju Ibn Hadžibovog djela. Najvjerovatnije je riječ o grešci prepisivača. Uporediti: Aḡmad Südü al-Būsawī, *Šarḡ al-Šāfiya*, Ms 108, Bošnjački institut u Sarajevu, fol. 1b i Ğamāluddīn 'Utmān Ibn 'Umar Ibn Abū Bakr al-Miṣrī al-'Asnawī al-Mālikī Ibn Hāḡib, *al-Kāfiya fi 'ilm al-naḡw wa al-Šāfiya fi 'ilmay al-taṣrīf wa al-ḡaṭṭ*, priredio Šāliḡ 'Abdulazīm al-Šā'ir, Maktaba al-ādāb, al-Qāhira, 2010, 59.

⁶⁵ Riječ مخالفت u odlomku je pisana bez tačke na slovu ḡ.

نحوها⁶⁶ * شول علم اعرابه تالیف اتدکم کافیه اسلوب اوزرنه علم صرف ده دخی بر مقدمه تالیف ایدوپ اکا الحاق ایله یم * ومقدمة في الخط⁶⁷ * ودخی بر مقدمه خط متعلق تالیف ایدوپ الحاق ایله یم * فأجبتہ * چونکه اکا مخالفت بکا جایز دکل ایله اولسه بن دخی⁶⁸ اکا اطاعت ایدوپ طلب ایدکی نسنه اشلدیم * سایلا متضرعا ان ینفع بهما * الله تعالی تضرع ایدوپ طلب ایدکی اولدغم حالده که بو اکسی اله انتفاع اولنه * كما نفع بأختهما * نته کم بونلردک قزقرداشلر ایله یعنی کافیه ایله انتفاع اولندگی کبی * التصريف علم بأصول * التعريف دیدکلری بلمکاک در شول قواعدی که * يعرف بها أحوال أبنية الكلم * انجلین قواعد که انکله کلم لرك بنالری نك احوالی بلنوب بنالردن مراد لفظدر حرفلری وحرکتلری وسکونلری اعتباریله انجلین لفظلر که وضع اولنمش اوله لر کلمه یه ماده اولمق اعتباریله * التي ليست بأعراب * انجلین احوال که اعراب اولمیه زیرا اعرابدر اولی احوال نحدن در * وأبنية الاسم الأصول ثلاثية ورباعية وخماسية * اما اسمک بنالری که حروف اصول اوله یعنی زاید اولمیه انلرک بعضی اوچ حرف اوزنه اولور رجل کبی وبعضی درت حرف اوزرنه اولوپ جعفر کبی وبعضی بش حرف اوزرنه سفرجل کبی...⁶⁹

Pitao me onaj koga nisam mogao odbiti da dodam svom uvodu o fleksiji po uzoru na *al-Kafiyu* uvod o morfologiji i da napišem uvod o ortografiji. Odgovorio sam mu jer mi nije dopušteno da mu se suprotstavim, pa sam uradio ono što je od mene zahtijevao, *skrušeno moleći Uzvišenog Allaha da mu ova dva uvoda budu korisni kao njihova sestra Kāfiya. Morfologija je nauka o pravilima pomoću kojih se definišu oblici riječi. To su detaljna pravila koja ukazuju na oblik riječi i pod njima se podrazumijeva izgovor riječi, slova i dijakritički znaci, izgovor konsonanata bez vokala, mali izrazi koji se stavljaju na riječ, što nisu pravila o fleksiji, jer su ona pitanje sintakse. Oblici imena mogu biti iz korijena od tri, četiri i pet konsonanata. Korijen riječi, tj. osnovna slova kojima se ne dodaju afiksi, može biti od tri slova, poput riječi *rağul*, četiri slova, kao što je riječ *ğa'far*, a neki imaju pet slova poput riječi *safarğal*.*⁷⁰

⁶⁶ U rukopisu su izostavljene riječi نحوها علی التصريف في الاعراب مقدمة.

⁶⁷ Riječ خط u odlomku je pisana bez tačke na slovu ħ.

⁶⁸ U riječi دخي izostavljena je tačka na slovu ħ.

⁶⁹ Aḥmad Sūdī al-Būsnavī, *Šarḥ al-Šāfiya*, Ms 108, fol. 1b.

⁷⁰ Budući da komentator citira tekst osnovnog Ibn Hāğibovog djela i odmah nudi doslovni prijevod ubacujući poneko objašnjenje, u prijevodu smo podvukle tekst koji autor citira i prevodi i izbjegle ponavljanje jedne te iste konstrukcije.

Kada pogledamo Sudijev komentar *al-Šāfiye*, uočava se da se autor koncentrirao na prijevod originalnog djela na osmanski turski jezik, nastojeći da nakon ponuđenog prijevoda ukratko objasni neke termine koje Ibn Hāḡib koristi u originalnom djelu, te da navede primjere za određena pravila. Zapažamo da u ovom komentaru Sudi odstupa od principa kojeg se neizostavno pridržavao u komentaru *al-Kāfiye*. Dakle, u okviru teksta komentara Sudi iskaz koji navodi i daje njegov prijevod ne raščlanjuje, ne nudi detaljnu morfološku i sintaksičku analizu svake pojedinačne riječi tog iskaza, niti pruža opći zaključak nakon takve analize. Čini se da komentar nije pisao s ciljem da pojasni svaku riječ iz originalnog djela, već je pretpostavio predznanje čitalaca. Moguće je da je postupak komentiranja drugačiji i zbog prirode osnovnog djela. Naime, Ibn Hāḡib uglavnom daje kratku definiciju ili jezički opis neke morfološke kategorije i ilustruje je primjerima.

Komentar *al-Šāfiye* završava se riječima:

واما الحروف فلا تكتب منها بالياء غير بلي والي وعلي وحتى اما حروفن بلي والي وعلي وحتى دن غيري حرف يا اله يزلمي اما بونلر يا اله يزلدي زيرا بلي ده اماله اولنر وعلي دن والي دن عليك واليك ديرز وحتى دحي الي حمل اولندي تم بحمد الله رب العالمين اكمل الحمد واتمه وصلواة علي سيدنا محمد وعلي اله واصحابه وازواجه اجمعين

Kada su u pitanju partikule, samo balā, ilā, ‘alā i hattā se pišu sa slovom y. One se pišu sa y, a samo se u izgovoru *balā* javlja *‘imāla*, dok u slučaju *‘alā* i *‘ilā* izgovaramo *‘alayk* i *‘ilayk*. *Hattā* se piše poput *‘ilā* sa slovom y. Uz najljepšu zahvalu Allahu, Gospodaru svjetova, djelo je završeno. Neka je blagoslov našem predvodniku Muhammedu, cijeloj njegovoj porodici, prijateljima i suprugama.

ZAKLJUČAK

Ahmed Sudi Bošnjak, kao jedan od najznačajnijih bošnjačkih učenjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima, imao je veoma bogat i aktivan obrazovni put prije nego je napisao čuvene komentare perzijskih klasičnih književnih djela koji su ga proslavili. Sedamdesetih godina XVI stoljeća Ahmed Sudi Bošnjak se javlja kao stasao učenjak koji je započeo pisanje komentara *al-Kāfiye*.

Al-Kāfiya i *al-Šāfiya*, dva djela koja komentira Sudi, pripadaju peru korifeja među filozofima, Ibn Hāğibu, koji je, zahvaljujući upravo spomenutim djelima, stekao slavu u cijelom islamskom svijetu. Sudi je komentare *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* pisao prvenstveno kao priručnike ili udžbenike za učenje arapskog jezika u osmanskim medresama. Didaktički ciljevi koje je komentator postavio pred sebe pri komentiranju *al-Kāfiye* ispunjeni su detaljnom i pedantnom morfološkom i sintaksičkom analizom, te sveobuhvatnim objašnjenjima odlomaka izvornika. Treba istaći da postupak komentiranja u ovim dvama tekstovima nije isti, tako da se autor u komentaru *al-Šāfiye* fokusira na doslovni prijevod osnovnog djela, iza kojeg slijedi kratko pojašnjenje pravila ilustrovanih primjerima. Ovaj uzmak od metodskog postupka komentiranja kojeg se Sudi strogo pridržavao u komentaru *al-Kāfiye* je, u najmanju ruku, neobičan, jer je Sudi poznat kao veoma rigidan u primjeni metodskog pristupa pri komentiranju nekog izvornika.

Činjenica da su Sudijevi komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* nastali prije komentara perzijskih književnih klasičnih djela potvrđuje da je Sudi dominantno jezikoslovac, što se uočava i u metodi komentiranja perzijskih klasika koja se primarno odlikuje jezičkim pristupom tekstu. Sudijevo zanimanje za arapska gramatička djela i djela klasične perzijske književnosti, a potom pisanje komentara tih djela na osmanskome turskom jeziku, potvrđuju njegovo izuzetno poznavanje sva tri orijentalna jezika, arapskog, turskog i perzijskog. Budući da su komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* napisani na osmanskome turskom jeziku, mogu poslužiti kao vrijedan izvor za izučavanje gramatičke terminologije osmanskog jezika.

Predstavljanje i analiza Sudijevih komentara djela iz arapske gramatičke tradicije jest najbolji način da se primjenom naučnog pristupa bude u službi oživljavanja i očuvanja djela na orijentalnim jezicima koja su napisali bošnjački autori.

IZVORI

- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2414, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2770, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 4154, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 4622, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Šāfiya*, Ms 108, Bošnjački institut, Sarajevo
- Šurūḥ al-Kāfiya se zabān, ‘arabī, fārsī, türkī, vol. 1-3, uredio Osman Hilmi Karahisarlı, İstanbul, 1894.

LITERATURA

- Aguiar Aguilar, Maravillas, “Una versión española de la Kāfiya de Ibn al-Ḥāğib (570/1174-5 – 646/1249) conservada en la Biblioteca Nacional de España”, *Al-Andalus Magreb*, 28, 2021, 1-13.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, IV, Fey Vakfi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Altun, Ara, “Artuklular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1991, 418-419.
- Atâyî, Nev‘izâde, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî tekmileti’ş-Şakâ’ik*, ured. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Preporod, Sarajevo, 2007.
- Burill, Kathleen, ”Sūdī”, *Encyclopedia of Islam*, Vol. 9., Brill, Leiden, 1997, 762.
- Carter, M. G., “Arabic Grammar”, u: *Religion, Learning and Science in the ‘Abasid Period*, ur. M. J. L. Young, J. D. Latham i R. B. Serjeant, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne, 1990, 118-138.
- Çelebi, Kâtib, *Kašf al-zunūn ‘an asāmī al-kutub wa al-funūn*, vol. 1-2, Dār ‘iḥyā’ al-turāt al-‘arabī, Bayrūt, Lubnān, s. a.
- Gülay Açar, Bedriye, ”Sūdī-i Bosnevî’nin Ölüm Tarihi Meselesi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, Sakarya Üniversitesi, 2016, 181-192.
- Gülay Açar, Bedriye, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdī-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân’ı*, doktorska disertacija odbranjena 2018. godine na Univerzitetu Sakarya u Turskoj.
- Hoca, Nazif M., *Sūdī, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi’nin Metni*, İstanbul, 1980.
- Husić, Aladin, “Historijski kontekst pojave Ahmeda Sudija Bošnjaka”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLVII, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 179-195.
- Ibn Ḥāğib, Ğamāluddīn ‘Uṭmān Ibn ‘Umar Ibn Abū Bakr al-Miṣrī al-’Asnawī al-Mālīkī, *al-Kāfiya fî ‘ilm al-naḥw wa al-Šāfiya fî ‘ilmay al-taṣrīf wa*

- al-ḥaṭṭ*, priredio Šālih ‘Abdulazīm al-Šā‘ir, Maktaba al-ādāb, al-Qāhira, 2010.
- Inalcik, Halil, “Ghulam”, *Encyclopedia of Islam*, Vol. 2, Brill, Leiden, 1991, 1085-1091.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300-1600)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.
- Inan, Murat Umut, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz: A Sixteenth-century Ottoman Scholar on the Divan of Hafiz*, doktorska disertacija odbranjena 2012. godine na Univerzitetu Washington.
- İpşirli, Mehmet, “Dânişmend”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993, 464-465.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 6, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London, Sarajevo, 1999.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 8, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London, Sarajevo, 2000.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa (Historijskog arhiva Sarajevo)*, sv. 1, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London, Sarajevo, 2010.
- Kadrić, Adnan, *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- Karahalilović, Namir, Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak – Komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
- Kaya, İbrahim, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz: Sûdî'nin Hâfiz Dîvânı Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2020.
- Kılıç, Hulusi, “Lârî, Muslihuddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 103-104.
- Köksöy, Mesut, *Osmanlı Döneminde Arap Diline Dair Eser Vermiş Bosnalı Alimler ve Eserleri*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2021.
- Lavić, Osman, “Rukopisna djela Ahmeda Sudija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini”, *Anali GHB*, XXXIX, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 197-206.
- Ljubović, Amir, Grozdanić, Sulejman, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Posebna izdanja XVII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995.
- Nametak, Fehim, Trako, Salih, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. I, Bošnjački institut, Zürich, 1997.

- Sadan, Arik, *The Subjunctive Mood in Arabic Grammatical Thought*, Brill, Leiden, Boston, 2012.
- Sheyhatovitch, Beata, *The Distinctive Terminology in "Šarḥ al-Kāfiya" by Raḍī l-Dīn al-'Astarābādī*, Brill, Leiden, Boston, 2018.
- Süreyya, Mehmed, *Sicilli-i Osmanî*, vol. 1-6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Tarbiyat, Muhammad 'Alī, *Dānešmandān-e Āzarbāyğān*, Tehrān, 1378/1999.
- Topdemir, Hüseyin Gazi "Takiyüddin er-Râsid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 39, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010, 454-456.
- Versteegh, Kees, "Learning Arabic in the Islamic World", u: *The Foundation of Arabic Linguistics III. The Development of the Tradition: Continuity and Change*, ur. Georgine Ayoub, Kees Versteegh, Brill, Leiden, Boston, 2018, 245-267.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbuğ, İstanbul, 2010.
- Yılmaz, Ozan, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2008. godine na Univerzitetu Marmara u Istanbulu.

AHMED SUDI BOSNEVI'S COMMENTARIES ON IBN ḤĀĞIB'S GRAMMATICAL WORKS *AL-KĀFIYA* AND *AL-ŠĀFIYA*

Summary

Before the famous commentaries on the classical works of Persian literature, Ahmed Sudi Bosnevi wrote in Ottoman Turkish language commentaries on *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya*, the works on Arabic syntax and morphology written by the famous Arab grammarian, Ibn Ḥāğib. The main purpose of this research is to explore and analyse different aspects of Sudi's commentaries on *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya*, to give an insight into these hitherto unstudied manuscripts and to present Sudi's specific way of commenting by translation and description of passages from the original texts of the commentaries. In addition to this, the paper presents the educational and scientific path of Ahmed Sudi Bosnevi and his role as a *muderis* who tried to improve the teaching process by writing commentaries on the textbooks that were part of the Curriculum in Ottoman madrasas. Likewise, this paper investigates the significance of the original texts of *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya* in the Arabic grammatical tradition.

Keywords: Ahmed Sudi Bosnevi (ʿAḥmad Sūdī al-Būsawī), commentary, *al-Šāfiya*, *al-Kāfiya*, Arabic grammar